

ויקרא בהם שמי

על היחס הפנימי שבין הסבים לנכדיהם

פתיחה

יחסי הסבים והסבתות עם נכדיהם מגוונים ומרובי פנים. ההלכה מתייחסת ליחסים אלו באופן דו כיווני: הסב כלפי נכדו, והנכד כלפי סבו. אבקש להלך בדרכו של הראי"ה קוק שקרא לאחד הלכה ואגדה.¹ נתבונן ביסודות ההלכתיים והאגדיים של יחסי הסב ונכדו, וננסה להתחקות אחר הלכי הנפש והעומק הפנימי המפעם בתוכם. ננסה להבהיר את יסודות מערכת היחסים הייחודית הזו משני צדדיה כפי שהם באים לידי ביטוי במקורותינו. נתחיל את עיוננו ביסודות הרגשיים וההלכתיים של יחס הסב לנכדו, ולאחר מכן ביחסי הנכד כלפי סבו. כהמשך לכך, נתעמק במקורותינו והתפתחותו של המנהג הקדום לקרוא לצאצאים על שם סביהם וסבתותיהם ובתנועת הנפש העומדת ביסוד מנהג זה. נחתום את דיוננו בעיון במפגש האחרון של יעקב אבינו הסבא עם נכדיו בני יוסף. דרך עיון זה נעלה תובנה חינוכית על מקומם הייחודי של הסבים והסבתות בהנחלת מורשתנו לדורות הבאים.

א. בין הסב לנכדו

היסוד הרגשי הבסיסי ביותר של יחסי הסב אל נכדו, נראה שהוא ההמשכיות של האהבה שלו לילדיו. הוא רואה בנכדיו את התפשטות מעגל אהבת ילדיו לדורות הבאים. דאגתו לשימור וטיפוח ילדיו מתרחבת ומתפרשת גם על צאצאיהם. ביטוי לרגש זה ניתן למצוא בברית שביקש אבימלך לכרות עם אברהם:

וְעָתָה הַשְׁבְּעָה לִּי בָא-לֵהִימָּה הֲנֵה אִם תִּשְׁקַר לִי וּלְיָנִי וּלְנֶכְדֵי כַּחַסְדֵי אֲשֶׁר עָשִׂיתִי עִמָּךְ תַּעֲשֶׂה עִמָּדִי וְעַם הָאָרֶץ אֲשֶׁר גִּרְתָּהּ בָּהּ.²

במדבר בראשית רבה³ נאמר על פסוק זה "עד כאן רחמי האב על הבן". כלומר, אהבת האב כלפי בנו נמשכת עד הנכד (ולא יתר מכן).

אולם, פעמים שעולה אהבת הנכדים על אהבת הבנים. בספר הזוהר⁴ נשאל למה הקדים יעקב אבינו את ברכת בני יוסף לברכת בניו? ומשיב:

"מִכָּאן, דְּחִבּוּתָא דְּבָנֵי בְנוֹי, חִבּוּבָא דְּבָנֵי בְנוֹי קוֹדֵם לְבְנוֹי, לְבָרְכָא לֹן בְּקִדְמִיתָא".

כלומר, בשל חביבות בני הבנים יתר על הבנים, הקדים את ברכתם.

¹ ראי"ה קוק, אורות הקודש, א, עמ' כד-כז מוסד הרב קוק, ירושלים.

² בראשית כא, כג. משמעות המילה "ולניני" כאן היא - לבני. כלומר, אבימלך מבקש לדאוג לבנו ולבן בנו. אונקלוס, ראב"ע, רד"ק ועוד.

³ בראשית רבה (וילנא) פרשה נד, אות ב.

⁴ פרשת ויחי, דף רלג עמוד א.

בהלכה, יחסי הסב עם נכדיו באים לידי ביטוי בחובותיו ההלכתיים של הסב. הגמ' במסכת יבמות⁵ עוסקת בתנאי קיום מצוות פריה ורביה, ודנה בברייתא הקובעת כי "בני בנים הרי הן כבנים". כלומר, מי שהעמיד בני בנים, ומתו בניו, קיום נכדיו יכול בתנאים מסוימים למלא את חובת פרייה ורבייה של הסב.⁶

חובה נוספת המוטלת על הסבא היא החובה ללמד את נכדיו תורה. במסכת קידושין⁷ נאמר:

עד היכן חייב אדם ללמד את בנו תורה? אמר רב יהודה אמר שמואל: כגון זבולון בן דן שלימדו אבי אביו מקרא ומשנה ותלמוד הלכות ואגדות.⁸

הגמ' מסיקה שהחובת הסב היא ללמד רק מקרא, ועל הנכד עצמו מוטל ללמוד את שאר התחומים. בהמשך דנה הגמרא במקור חיוב זה ומביאה ברייתא:

ולמדתם אותם את בניכם - אין לי אלא בניכם, בני בניכם מנין? ת"ל והודעתם לבניך ולבני בניך.

לאחר מכן הגמ' מביאה את דברי ר' יהושע בן לוי על פסוק זה, שנאמר בקשר למעמד הר סיני:

אמר ריב"ל: כל המלמד את בן בנו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו קבלה מהר סיני, שנאמר: והודעתם לבניך ולבני בניך, וסמך ליה: יום אשר עמדת לפני ה' א-להיך בחורב.

הלשון "כאילו קבלה מהר סיני" תמוהה במקצת, שכן נושא המשפט הוא הסבא המלמד תורה, ולכאורה הוא אינו "מקבל" אלא מוסר. בעקבות זאת פירש המהרש"א על אתר, שהמשך המשפט נסוב על הנכד: "דלא קאי כאילו קבלה מהר סיני על האב אלא על בן הבן". כלומר, כשסב מלמד את נכדו, נחשב כאילו קיבל הנכד תורה מהר סיני. ר' פנחס הורוויץ ביאר את מעלת הלימוד מהסבא על פי דברי חז"ל, שאינו דומה לשומע מפי הרב לשומע מפי התלמיד. כלומר, האב הרי למד מפי אביו, ועל כן מעלה גדולה יותר לנכד ללמוד תורה מפי המלמד את אביו, הרי הוא סבו. הוא מסביר כי התמעטות השגת התורה היא כפי ריחוק המקבלים זה מזה (ירידת הדורות), ועל כן מעלה גדולה יותר לשמוע מפי הדור הקדום יותר בשרשרת מסירת התורה לאורך הדורות עד למעמד הר סיני.⁹

אמנם ניתן לבאר את דברי ר' יהושע בן לוי באופן אחר, בהתאם לנוסח השונה המופיע בתלמוד הירושלמי במסכת שבת.¹⁰ בירושלמי מסופר על רבי יהושע בן לוי שהיה רגיל לשמוע את הפרשה מפי נכדו (בן בנו) בכל ערב שבת. יום אחד כשנכנס לבית המרחץ בליווי רבי חייא בר בא, נזכר שלא שמע את הפרשה מנכדו ועל כן יצא מן המרחץ והלך לנכדו. רבי חייא הקשה בפני ריב"ל, שריב"ל עצמו לימדו שאם התחיל במרחץ אין להפסיק אפילו לתפילה. השיב לו ריב"ל:

חייא בני, קלה היא בעיניך? שכל השומע פרשה מן בן בנו כאלו הוא שומעה מהר סיני. ומה טעמא? והודעתם לבניך ולבני בניך. יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב.

⁵ סב, ב.

⁶ וכן פסק הרמב"ם בהלכות אישות פרק טו הלכה ה.

⁷ דף ל עמוד א.

⁸ כן פסקו הרמב"ם הל' תלמוד תורה פרק א הלכה ב, והשו"ע יו"ד סימן רמה סעיף ג.

⁹ ספר המקנה (בתוך ספר ההפלאה), מסכת קידושין דף ל עמוד א. ר' פנחס הורוויץ הוא בעל ספר ההפלאה ומרביתו של החתם סופר.

¹⁰ פרק א הלכה ב.

לפי הירושלמי, ריב"ל מדבר על סבא השומע תורה מפני נכדו, ולא בסבא המלמד את נכדו. אם ננסה להציע הסבר למימרא המופיעה בירושלמי נאמר, כי סב הנכח ושומע באוזניו כיצד נכדו לומד את התורה, הרי הוא זוכה לקיים את הייעוד של מעמד הר סיני ואת הציווי להודיעו לבני בניו. דומה הדבר לפירושו של רש"י על הפסוק "עֲטַרְתָּ זָקֵנִים בְּנֵי זָקֵנִים וְתַפְאֶרֶת בְּנֵים אֲבוֹתָם"¹¹, שמבאר רש"י: "כשרואים בני בניהם הולכין בדרך טובה". לאמור, גאווה ונחת רוח הוא לסבא לראות כי נכדיו הולכים בדרך טובה.

אם נאמץ את הגרסה בירושלמי, שריב"ל דיבר על הסבא עצמו, נוכל להציע פירוש מחודש למימרא המופיעה בבבלי, בדרך הממצעת בין שתי המשמעויות הנ"ל - חובת הסבא להמשיך את שרשרת מסירת התורה וללמד את נכדו תורה. אם יעשה זאת, הרי עדות היא כי הסבא רואה בעצמו כמי שקיבל את התורה מהר סיני בעצמו, וחש באחריות הגדולה להודיע לבני בניו את ייעודם.

יש שביקשו לתת תוקף הלכתי לשמחת הסבים בנכדיהם בעניין ברכת הטוב והמטיב. הביאור הלכה¹² מזכיר את אליהו רבה שהביא בשם ספר חרדים, שגם הסב יברך "הטוב והמטיב" כשנולד לבנו ולבתו בן. אולם למעשה, הסיק הביאור הלכה מדברי הרשב"א¹³ שאין לברך על כך מחמת הספק.

ב. בין הנכד לסבו

ראינו אפוא, כי ישנן מספר מצוות החלות על הסב כלפי נכדו בדומה ליחס שבין האב לבנו. בהתאם ישנם דיונים בהלכה באיזו מידה מוטלות חובות הנכד כלפי סבו כהמשך לחובותיו כלפי הוריו.

התורה מספרת כי בהגיע יעקב לבאר שבע זבח זבחים "לא-להי אביו יצחק"¹⁴. במדרש בראשית רבה¹⁵ ר' יהושע בן לוי, אותו פגשנו בדרשה הקודמת, מתקשה בהבנת פסוק חריג זה הקורא לה' על שם יצחק דווקא, ולא הזכיר את אברהם. על כך משיב ר' יוחנן: "שחייב אדם בכבוד אביו יותר מכבוד זקינו". לפי ר' יוחנן, הקריאה על שם יצחק נובעת מחיובו של יעקב לכבד את אביו יותר מאשר את סבו אברהם. רש"י על הפסוק הנ"ל מבאר את העניין על-פי מדרש זה. ביסוד דברי ר' יוחנן נמצאת ההנחה כי ישנה חובה לכבד את זקנו, כלומר סבו. אמנם ברור כי מדרכי העולם ודרך ארץ לכבד את הסבים והסבתות, אך ניתן להתלבט בהבנת מקור החיוב ההלכתי לכך, כפי שאראה להלן.

ר' יוסף קולון, בשו"ת מהרי"ק¹⁶ כתב, שאין לנכד מעמד שונה מכל אדם אחר בנוגע לאמירת קדיש על סבו. לדעתו, החיוב לומר קדיש הוא על הבן ולא על הנכד, שכן אין הנכד חייב (מן התורה) בכבוד זקנו (סבו). המהרי"ק מבאר, שלא מצינו בשום מקום חיוב כזה, ומה שאמרו ש"בני בנים הרי הם כבנים" אמור רק לעניין פריה ורבייה של הסבא ולא לעניין אחר. לכן לעניין קדימויות בתפילה או בקדיש, אין לנכד כל עדיפות על פני אדם אחר. ברור

¹¹ משלי ז', ו

¹² סימן רכג סעיף א.

¹³ שו"ת הרשב"א חלק ד, סימן עז.

¹⁴ בראשית פרק מו פסוק א.

¹⁵ פרשת ויגש פרשה צד.

¹⁶ שורש מד.

אם כן, שלדעתו אין למצוא מקור מן התורה לחיוב בכבוד זקנו. (אציין כי אין הכוונה שלא צריך לכבד את זקנו חלילה, אלא שהתורה השאירה חובה פשוטה זו במסגרת המוסר הטבעי של האדם).¹⁷

אולם, פוסקים רבים חלקו על המהרי"ק בעניין זה וראו במדרש שהביא רש"י מקור לחיוב בכבוד זקנו. הרמ"א¹⁸ כתב: "יש אומרים דאין אדם חייב בכבוד אבי אביו, ואינו נראה לי אלא דחייב בכבוד אביו יותר מכבוד אבי אביו". כדעת הרמ"א סוברים הט"ז, רעק"א על אתר ועוד פוסקים רבים.¹⁹

ר' ברוך אפשטיין, בעל התורה תמימה,²⁰ דן בהרחבה בדעות הפוסקים בעניין זה, ומבאר את יסוד החיוב בכבוד זקנו מסברא. הרי ראינו לעיל כי על אבי האב חלה חובת האב ללמד תורה גם לבני הבנים, "כך צריך להיות מוטל על בן הבן חומר הבן לאב לענין כבוד". חיזוק לכך הביא מדין ברכת הודיה במקום שנעשה לו בו נס, שגם בני בנים מברכים על מקום שנעשה לסביהם בו נס.²¹ ולפי זה מכיון שבמדות מדמינן ערכי בן הבן לערכי אבי האב, וגם מחייבים אותם בברכה בשם ומלכות, א"כ מכל שכן לענין כבוד". אם כן, בהלכה ישנה מחויבות הדדית ביחסי הסב והנכד.

כמה אחרונים דנו במהות החיוב לכבד את הסבים והסבתות האם הם חיוב עצמאי בדומה לכיבוד הורים, או שהם נובעים ביסודם מכיבוד הורים. כלומר, האם כיבוד הסבים הוא חיוב נפרד מכיבוד הורים, או שכיבוד הסבים הוא חלק מביטוי כיבוד ההורים עצמם. לחקירה זו ישנן מספר נפקא מינות למעשה, והמתעניין יוכל לעיין בהפניות שבהערה.²²

ברצוני להתמקד דווקא במרחב הלכתי שתוקפו שונה וייחודי בין דיני התורה, כוונתי למרחב המנהג. חלק מגדולי האחרונים העצימו מאוד את חשיבותו ומעמדו של המנהג, ובראשם החת"ם סופר שראה במנהג אבות סוג של נדר. אולם פוסקים רבים, שהכירו בחשיבות העקרונית של שמירת מנהגי אבות, הבדילו את מעמדם מדיני דאורייתא או דרבנן.²³ נדמה כי דווקא המנהגים משמרים ומבטאים ביתר שאת הלכי נפש שונים ומגוונים של עדות וקהילות שונות לאורך הדורות. "הסתכלה כנסת ישראל באור הגנוז שבתורה מתוך אספקלריה המאירה

¹⁷ ראו הבחנתו של הראי"ה קוק באורות התשובה א, א בין המוסר הטבעי לחוקי התורה, שהינם דדגות שונות במעגל התשובה של האדם המשלימות זו את זו. להרחבה על כך ראו את דברי הראי"ה בספרו 'לנבוכי הדור' פרקים א ו-י.

¹⁸ יורה דעה סימן רמ סעיף כד.

¹⁹ אמנם בגיליון מהרש"א (שם) כתב, שאין לראות במדרש מקור הלכתי ואין "למדים מן המדרש". גם הפתחי תשובה הביא ראייה למהרי"ק מדברי רש"י במס' מכות לגבי דברי הגמ' שנכד שסבו רצח את אביו נעשה לו גואל דם: "והא דתניא בנו נעשה לו גואל הדם בבנו של הרוג קאמר שהוא בן בנו של רוצח ואינו מזהר על כבודו". ראייה נוספת מביא הגר"א מן האמור במס' סוטה לגבי רב יעקב בן בתו של רב אחא בר יעקב, שאמר לו שאינו חייב בכבודו שכן הוא אינו בנו, וכפי שביאר רש"י שם "ואין עלי לכבדך כבן". לכאורה נראה, שלדעת שרשי"ע"פ הגמרות הללו אין חיוב בכבוד זקנו. חיזוק נוסף לדעת המהרי"ק ניתן לכאורה למצוא בדברי הרמב"ם הל' ממרים פרק ה הלכה ג, שדין המקלל אביו ואימו אינו חל במקלל את אבי אביו ואבי אימו, ונחשב הוא כמקלל את שאר האדם. אולם מספר פוסקים דחו ראיות אלו בדרכים שונות ונקטו כדעת הרמ"א. ראו לדוגמה דברי ר' אלעזר פלקס בשו"ת תשובה מאהבה או"ח סימן קעח שדן בכך באירויות; וכן שדי חמד מערכת כ"ף כלל קכא; ו בבן איש חי, שנה שניה פרשת שופטים סעיף ל.

²⁰ על בראשית פרק מו הערה א.

²¹ כן פסק הרמב"ם בהלכות ברכות פרק י הלכה ט, וכן הביא המשנ"ב בשם אליה רבה בהלכות ברכות סימן ריח סעיף ד.

²² ראו לדוגמה: הרב צבי רייזמן, רץ כצבי, חלק ב סימן א; הרב יצחק יוסף, ילקוט יוסף, כיבוד אב ואם, פרק יד; הרב יוסף כהן, משנת כהן, הלכות כבוד אב ואם, חלק השאלות והתשובות, סימן כה.

²³ על גישות האחרונים למנהג ראו: הרב דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, כרך ב, עמ' יז-כב.

של האור הגנוז בנפש היא, אורות באורות נשקו בנישקת דבקות. מתוך מפגש אורות זה עלו וצפו מנהגות של ישראל²⁴.

ג. המנהג לקרוא על שם הסבים והסבתות

קריאת שמות היא הפעולה האנושית הראשונה המתוארת בתורה.²⁵ לאורך התנ"ך כולו מובאים מעשים של קריאת שמות לילדים, וניכר כי התורה מייחסת לשם משמעות רבה. לעיתים משמעות זו כרוכה בניסבות לידתם, ופעמים שהמשמעות מרמזת על תכלית חייהם העתידיים. מעניין לציין, כי לפי המדרש אדם הראשון נתן לעצמו את שמו על שם היבראו מן האדמה ואף את שם אדנות לה.²⁶ זאת מלבד לנתינת השם לאשה על שם מקורה "כי מאיש לקחה זאת",²⁷ וכן "חָהּ" על שם מהותה או תפקידה "כי הוא (היא) היתה אם כל חי".²⁸

אמנם, כמעט ולא מצינו בתנ"ך קריאת שם על שם אדם אחר קרוב או רחוק. עדות יחידאית לנוהג כזה אנו מוצאים ברשימת היוחסין של צאצאי קין. צילה אשת למך קוראת לבנה "תובל קין".²⁹ הרד"ק על אתר כותב: "וקראה אותו בשני שמות תובל קין, אפשר כי כשילדה אותו קראה תובל ומת קין בעת ההיא וחברה לו שמו על שמו הראשון לזכר קין". אנו מכירים את הנוהג הרווח בקרב אומות העולם מן העת העתיקה ועד ימינו, שמלכים קרויים על שם המלכים הקודמים ונושאים שם גנרי כגון "אבימלך", "פרעה", "רעמסס", "בן הזד" ועוד. אך לא מצינו בעם ישראל בתקופת התנ"ך שנהגו לקרוא על שם אבות המשפחה או עם שם אדם אחר. גם ברשימות היוחסין הארוכות בספר דברי הימים לא מצינו נוהג כזה.³⁰

מתקופת התנאים והאמוראים אנו מכירים מספר חכמים הקרויים על שם סבם או אחד מאבות המשפחה, כגון: רבן גמליאל (דיבנה), רבן שמעון בן גמליאל (השני), רבן גמליאל ורבן שמעון ברבי, רבי יהודה נשיאה וצאצאיו. כל התנאים הללו מהווים חלק משושלת הלל הזקן ומשמשים כנשיאים, ואולי קריאת שמם על שם הדורות הקודמים נעשתה כדי להבליט את ייחוסם המיוחד (בדומה לנוהג המלכים המוזכר לעיל); אך ישנם חכמים נוספים הקרויים על שם סבם כר' חלפתא בר' יוסי בן חלפתא. מעניין לציין כי שני החכמים שהזכרנו, ר' יוסי בן חלפתא ורשב"ג שנהגו במשפחתם לקרוא על שם אבות, מתייחסים לנוהג זה במדרש הבא: "רבי יוסי אומר: הראשונים ע"י שהיו מכירים את ייחוסיהם היו מוציאים שמן לשם המאורע, אבל אנו שאין אנו מכירים את ייחוסינו, אנו מוציאים לשם אבותינו, רשב"ג אומר הראשונים על ידי שהיו משתמשים ברוח הקודש, היו מוציאים לשם המאורע, אבל אנו שאין אנו משתמשים ברוח הקודש אנו מוציאים לשם אבותינו".³¹ יש כאן אזכור למה שביארנו לעיל ביחס לתקופת התנ"ך. ר' יוסי ורשב"ג מבחינים בין הדורות הקודמים שלא היו קוראים על שם אבות המשפחה אלא

²⁴ הרב שמואל שפרבר, מאמרות, עמ' 62.

²⁵ בראשית פרק ב פסוק כ.

²⁶ בראשית רבה פרשה יז סימן ד.

²⁷ בראשית פרק ב פסוק כג.

²⁸ בראשית פרק ג פסוק כ.

²⁹ בראשית פרק ד פסוק כב.

³⁰ בשו"ת יביע אומר (חלק ה, יורה דעה סימן כא) הביא דברי כמה אחרונים שאמרו על כמה דמויות בתורה שנקראו על שם סביהם. אך כפי שכבר אמרנו לעיל, אין הדבר מופיע במפורש בתורה.

³¹ בראשית רבה (וילנא) פרשת נח פרשה לו.

על שם המאורע שקדם ללידה או העתידי הנגלה ברוח הקודש, לבין תקופתם שהיו מייחסים את צאצאיהם לאבות המשפחה.

בתקופת הראשונים, הולכות ומתרבות התייחסויות מפורשות למנהג לקרוא על שם אבות וסבים. ר' יהודה החסיד, מראשוני אשכנז במאה השתים עשרה, מעיד בספר חסידים³² על המנהג הרווח אצל יהודים ונוכרים כאחד לקרוא על שם אביהם, וקובע שאין בכך בעיה. כמו כן, הוא מציין כי יש מקומות שלא קוראים על שם אדם בעודו בחיים אלא רק על שם אנשים שמתו.

מקור נוסף למנהג לקרוא על שם האב והסבא מצוי בשו"ת הרשב"ש³³ הרשב"ש מביא את ייחוסו ומספר שאבותיו נקראו על שם סביהם:

דע, כי רבי אברהם אביו של רבינו יונה ז"ל ואמו של הרמב"ן ז"ל היו אחים ... ובתו של רבינו יונה בר אברהם ז"ל היתה נשואה לשלמה בנו של הרמב"ן ז"ל. וכשנפטר רבינו יונה בטוליטלה היתה בתו מעוברת, וכשילדה ילדה בן זכר, והיה לו לקרותו משה כשם אביו, אמר הרמב"ן ז"ל אף על פי שצריך לקרותו על שמי, אני רוצה שיקרא יונה על שם זקנו אבי אמו משום וזרח השמש ובא השמש עד שלא כבתה שמשו של זה זרחה שמשו של זה, וכן היה דנפק מיניה גברא רבה והיה רב וגדול בישראל, ובנו של זה היה שמו שלמה והיה אביו של אבי אמי ה"ר יונה דיסמאטרי זצ"ל. זהו שלשלת ייחוס: יונה בר שלמה בר יונה בר שלמה בר הרמב"ן ז"ל. ולפי זה אני ששי מזרע הרמב"ן ז"ל ורבינו יונה בר אברהם ז"ל מצד הורתם מנוחתם כבוד.

הרי שבתקופת הראשונים, באשכנז ובספרד כאחד, היה מנהג מקובל לקרוא בשם האב עוד בחייו, ולעיתים קרואו על שם הסבא כפי שנהג הרמב"ן מן הטעמים שפירט הרשב"ש. בתקופת האחרונים, הלך והתבסס המנהג בצורות שונות בעדות ישראל. הפוסקים דנו בחילוקי המנהגים ובמספר שאלות הנוגעות אליהם ונזכיר את המרכזיים שבהן בקצירת האומר.

דיון מרכזי באחרונים הוא במנהגי יחסי הקדימות בין אבי האב לאבי האם וכן ביישוב בין המנהגים שונים של משפחת האב ומשפחת האם. רבים מעדות הספרדים נהגו להקדים את קריאת השם על שם אבי האב, לעומת זאת אצל עדות האשכנזים המנהג להקדים את אבי האם. את הסבא מהצד השני נהגו לכבד בהולדת הילדים הבאים.³⁴ ישנן עדות שהקפידו שלא יקרא אדם לבנו על שם אביו (הסבא) בעודו בחיים, ויש שהקפידו לקרוא על שם הסבא אפילו עודו בחיים. בעקבות זאת, יש שכתבו שאם הסב שנהוג לכבדו עודו בחיים, והסב השני נפטר, נהגו לקרוא על שם הסב שנפטר.³⁵

דיונים רבים נוספים קשורים לדיונים כלליים בנוגע לקריאת שם בכלל. יסוד העניין בדברי חז"ל כי "שמה גרים", כלומר ששמו שם האדם משפיע על מהותו ותכונותיו ואף על עתידו.³⁶ עיקרון זה קיבל משנה תוקף בדברי האר"י שאמר: "כאשר נולד האדם, וקוראים לו אביו ואמו שם אחד העולה בדעתם, אינו באקראי ובהזדמן, כי אם

³² סימן תס.

³³ סימן רצא. הרשב"ש - ר' שלמה בן שמעון דוראן היה מחכמי אלג'יר במאה החמש עשרה, וצאצא של הרמב"ן ור' יונה.

³⁴ ראו שו"ת יביע אומר, חלק ה, יורה דעה, סימן כא.

³⁵ ראו בילקוט יוסף סימן רמ הלכות כיבוד אב ואם, וכן את דבריו שיש להזהר שלא לעורר מריבה על כך ורשאים למחול על הכבוד לצד השני.

³⁶ ראו במסכת ברכות דף ז עמוד ב; יומא דף פג עמוד ב.

הקב"ה משים בפיו השם ההוא המוכרח אל הנשמה ההיא".³⁷ הרוצה להעמיק בכך יכול לעיין בהפניות שבהערה.³⁸

נדמה כי שורש המנהג, שזה עתה עמדנו על מקורותיו ועיקרי התפתחותו, טמון ברצון לקשור את הדורות החדשים עם הדורות הקודמים. אנו מבטאים בכך את תפיסתנו העצמית כחוליה בשרשרת הדורות, היונקת מחיי הדורות הקודמים ופועלם מחד, וכאחראים לגידול וחינוך הדור הבא מאידך. רצון זה מפעם בסבים ובסבתות המייחלים לזכות ולראות את צאצאיהם ממשיכים בדרך הטוב והישר, ובדורות הבאים המבקשים לינוק מן הדורות הקודמים תורה ומוסר חיים.

ד. ויקרא בהם שמי – בין יעקב לנכדיו

אחד הביטויים לרצון קמאי זה מופיע בתורה בתיאור המפגש האחרון של יעקב הסבא עם נכדיו אפרים ומנשה. יעקב מתפלל "ויקרא בהם שמי".³⁹ בעקבות המדרשים, פרשנים רבים הבינו את הביטוי הזה בצורות שונות. הרשב"ם מפרש: "שיחיה זרעם וזרע זרעם". ראב"ע והרד"ק מבראים, שכל ישראל מכונים לעיתים על שם אפרים או יוסף. הרמב"ם מקשה על כך, שלא מצינו שנקראו ישראל על שם מנשה, והרי יעקב אמר "ויקרא בהם" - גם במנשה, ולדעתו הפירוש הנכון: "שיעמוד זרעם ושמשם ויהיה שם אברהם יצחק ויעקב נזכר בהם לעולם".⁴⁰ בטוחני כי רבים חשים הזדהות עם תפילתו של יעקב ומייחלים כי יזכו גם הם לראות בצאצאיהם כי "יקרא בהם שמי". אולם, החתירה להגשמת חלום זה כרוכה בשאלה הגדולה והסבוכה של דרכי החינוך בדור זה - כיצד ביכולתנו לעורר ולהשפיע על הדור הצעיר להפנים תורה ויראת אלוקים ולהוסיף את האות שלהם בספר התורה של עם ישראל לדורותיו?

בדרך כלל אנו בוחנים את שאלת החינוך מצד ההורים והמורים. אני מבקש לעורר מחשבות על מקומם של הסבים והסבתות ביחס לשאלה זו. כפי שראינו לעיל, התורה מייחסת את אחריות החינוך גם לסבים. לעיתים, דווקא המעמד הייחודי של הסבים והסבתות השונה ממעמד ההורים, הוא המאפשר להם להשפיע באופן עמוק ומיוחד ביותר על נכדיהם. לצורך הבהרת היבט זה, ברצוני להציג את פירושו של הרב יחיאל יעקב ויינברג בעל ה"שרידי אש" לפרשייה הנזכרת של ברכת יעקב לנכדיו.⁴¹ הרב ויינברג שהיה ניצול שואה ונפטר ערירי, הקדיש את כל חייו ללימוד התורה והוראתה והעמיד תלמידים הרבה. הוא עסק רבות בשאלת החינוך בדורות המתחדשים, והוא מצא בפרשייה הנ"ל תובנה חינוכית הרלוונטית לימיו, ולטעמי גם לימינו.

הרב ויינברג מתאר כיצד יעקב שהיה בעל מעמד גדול וחשוב בארץ מסיים את חייו בגלות בנכר. הוא אמנם לא חש בייסורי הגלות, ומעמדו הרם נשמר גם במצרים בתור אביו של יוסף. הוא זכה לראות את איחוד משפחתו באחרית ימיו. אך למרות השתלבותו במצרים, בהתקרב יום מותו קורא יעקב ליוסף ומצווה: "אל נא תקברני

³⁷ שער הגלגולים הקדמה כג.

³⁸ על קריאת שם אחד לשני בנים וכד' ראו: דברי מלביאל חלק ג סימן עה; ציץ אליעזר חלק יא סימן נו. בנוגע לקריאה על שם סבים וסבתות הקרויים בשמות לועזיים, ראו בשו"ת מהר"ם שיק יורה דעה תשובה קסט, וכן באגרות משה חלק ד יורה דעה סימן סו. בעניין קריאה על שם אדם שנפטר בצעירותו, ראו באגרות משה חלק ב סימן קכב. לעניינים נוספים ראו בילקוט יוסף הלכות כיבוד אב ואם פרק ח.

³⁹ בראשית פרק מח פסוק טז.

⁴⁰ שם.

⁴¹ הרב יחיאל יעקב ויינברג, לפרקים, חלק ב, עמ' תסג-תסו.

במצרים".⁴² שואל הרב ויינברג מדוע פונה יעקב דווקא ליוסף? למה שוב הוא מפלה את יחסיו אליו לטובה? הוא מביא את תשובת חז"ל, שבגלל רצונו להיקבר בארץ ישראל הוא פנה ליוסף השולט במצרים ובידו היכולת לקיים זאת. אף על פי כן, תוהה הרב ויינברג, מהי החשיבות הגדולה שראה יעקב שלא להיקבר במצרים בשעה שבניו ובני בניו חיים במצרים? ועוד הוא מקשה, למה מפלה יעקב את בני יוסף לטובה? הרי יעקב בירך רק את הבנים ולא את הנכדים מלבד בני יוסף אפרים ומנשה, שמקבלים ברכה מיוחדת. הרי החיבה היתרה שגילה ליוסף כבר עוררה את קנאת האחים. למה לחזור לכאורה על הטעות הישנה?

בשלב זה מציע הרב ויינברג את תשובתו. מבעד לתשובתו מתגלה האתגר החינוכי הגדול בימיו של קירוב הדור הצעיר למסורת אבות, בשעה שתרבות ההשכלה והקידמה הגרמנית כבשה את לבו. הרב ויינברג, כדרכו בדרשות רבות, מזקק ברגישות תובנות נפשיות וחינוכיות שהתורה מבקשת ללמדנו על האדם.

יעקב שחי חיי נשיאים בארץ אשר שמו ואישיותו המיוחדת היו ידועים לתושביה, הפך באחרית ימיו למהגר, שבא בעת זקנתו לאכול על שולחן בנו. הדאגה הרבה של יוסף בשיפור תנאי יעקב ובניו לא הקהו את תחושת הזרות והבדידות. כאן מתאר הרב ויינברג כיצד אולי חשו בני יוסף שנולדו וחינו במצרים האימפריה והתרבות המפותחת בעת הזו. בתיאורו ניכר כי הרב ויינברג מתאר את הדור הצעיר בתקופתו הוא, שהיה מנוכר לבני הדור "הישן" ושאף להשתלב בחברה האירופאית:

בשביל הנכדים שנולדו במצרים היה יעקב הסבא בעל מנהגים ישנים נושנים ומזרדים שאבד עליהם כלח, שאמנם יכירם מקומם בבתי-הנכאת לחקר עתיקות, אבל מה להם ולזרם החיים החדשים? מה לשרידי קדמוניות, מה למנהגי-דת חנוטים בתוך ים החיים הגועש, פה רק מפריעים הם, מעכבים בעד ההתקדמות החברתית הכללית וסוגרים את הדרך בעד ההתקדמות האישית בקריירה ... על הלך-רוחם של נכדים שנולדו במצרים, חושב יעקב אבינו ודעתו חלשה עליו.

ומי יודע, אולי לא הבינו אפילו נכדיו שנולדו במצרים לשפתו - שפת עבר, ותהי בעיניהם כמין "ז'רגון", בלבול לשונות מגוחך, לשון-עלגים. אמנם חלקו כבוד ליעקב, ועל אחת כמה-וכמה שנזדהרו היטב היטב שלא לפגוע חלילה בכבודו, ברם כלום אפשר ללבו של יעקב שלא יהסס למראה נכדיו מרהיבי-העין בפאר חיצינותם ובקצב תהלוכותיהם? נכדיו בעלי-תרבות הם, בעלי השכלה גבוהה ונמוסי-מלכות, נתחנכו על ברכי פדגוגים ואומנים מומחים ומצוינים ובחברת אצילי מצרים, היו יוצאים ונכנסים בין השדרות הגבוהות ורכשו להם קפדנות יתרה בהתנהגות אדיבה דקה מן הדקה, ובסבלנות יתרה לגבי כל השקפה ומנהג של הזולת ועל אחת כמה-וכמה לגבי סבא וסבתא מן הדור הישן, ועל-כן אין דעתו של יעקב מתקררת בכיבוד חיציני זה. ריח של מצות אנשים מלומדה נודף ממנו, אין שרשו נעוץ ברגש של הערצה פנימית ובמצות כבוד אב-ואם אלוקית, מרחף הוא על-פני שטח הרגש כנוגע ואינו נוגע, ואינו מאריך ימים אחרי פטירת הסבא הזקן, ומכל-שכן שאין הוא מטיל על המכבדים שום חובה ואחריות לימים רבים".⁴³

יעקב מבין את הפער העמוק שיש בין נכדיו - בני יוסף, שחיו וגדלו בתוככי התרבות המצרית המתקדמת, לבין חייו ומורשתו מורשת אבותיו. המלבי"ם מסביר, שיעקב אף לא זיהה את בני יוסף, כפי שנאמר בפסוקים, בשל לבושם המצרי. יוסף נאלץ לנחמו שבניו הם וצדיקים הם, אלא שהמצב מחייבם להתלבש בהתאם ללבושי שרי

⁴² בראשית פרק מז פסוק כט.

⁴³ הרב יחיאל יעקב ויינברג, שם, עמ' תסד.

מצרים.⁴⁴ הרב ויינברג מסביר, שבמצב הנוכחי יכולת ההשפעה שלו על נכדיו מוגבל בשל זקנותו ותלותו באחרים. אפרים ומנשה לא זכו לראות את יעקב ומשפחתו בשיא כוחו ותפארתו באופן שיעורר בהם קשר נפשי והערצה לדרכו של יעקב. על כן מבקש יעקב דווקא מיוסף להביאו לאחר מותו ארצה יחד עם בניו אפרים ומנשה ובעיקר בשבילם:

הם יודעים ומכירים אותי בכלל רק משעה שירדתי מצרימה והייתי כבר איש שבור ורצוץ, ראו אותי יושב אל השלחן כאיש יהודי זקן ושותק. הביאני איפוא למקום מולדתי, יעלו נא אתך למקום קבורתי במולדתי, ואז ישמעו ויודע להם דבר השולחן שערכת לי לפנים ודבר האורחים שישבו אלו, אז "אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי", הביאים שמה וילמדו לדעת ולהרגיש שלא הרי תלבושת חדישה ומגוהצה ושפת-מצרים צחה ושנונה ושוטפת כהרי כל המדע האנושי, שאין זה כל האדם, שישנם גם ערכים זולתיים אנושיים: יהדות, מוסר, מוסר-עברי ומדע עברי וחכמת-חיים עברית. בארץ ישראל יודעים להעריך ולהחשיב אותם ... אז יהיו הבנים בניך, ושלך ישארו גם להבא, בגאון יתיחשו על גזעם ועל הסבא שלהם, אז "יקרא בהם שמי ושם אבותי אברהם ויצחק", ולא יתעו בדמיון כוזב שיתרון להם בגלל תרבות מצרית חיצונית מסמאת עינים בלהטי צבעיה ובברק הגהוץ והנבוב.⁴⁵

יעקב קורא ליוסף לתווך לבניו ולהפגיש אותם עם הערכים הפנימיים של בית יעקב. המפגש הבלתי אמצעי עם בית, משפחה ואנשים בעלי אישיות מוסרית איתנה יפעל ויחלחל ללבבות הדור הצעיר. במקומות רבים, כותב הרב ויינברג כי דרך ההשפעה המרכזית בשדה החינוך היא דרך המפגש הבלתי אמצעי עם אישיות תורנית ומוסרית כאחד.

הסבים והסבתות לעיתים רחוקים מבחינות רבות מעולמם של הדור הצעיר. אך דווקא הם מסוגלים להעביר לנכדים את ערכי היהדות באופן חווייתי ובלתי אמצעי בעצם המפגש החי, האוהב והמקרב. יעקב לא בוחר להוכיח את נכדיו או לברקם (דבר שלא נמנע ממנו כלפי בניו), אף לא לנסות לשוחח עמם ולשכנעם לבחור בדרכו. הוא בוחר בדרך הקירוב והאהבה שלא מותנית בבחירתם העתידית. הוא מברך אותם כבר בשלב זה, ומקרב דווקא את אפרים ומנשה, הנכדים שאולי הכי רחוקים מאורחות חיי משפחתו, ומתייחס אליהם כאל בניו. הוא דואג להפגישם עם הדרה ותפארתה של מורשת ישראל בארץ ישראל, בהליכה אליה ובליווי דרכו האחרונה למערת המכפלה. על ידי כך זרע יעקב את הזרעים בליבם של אפרים ומנשה וזכה שאכן יקרא בהם שמו.

ה. סיכום

במאמר זה עמדנו על היסודות ההלכתיים של מערכת היחסים שבין הסב לנכדו, וביקשנו לתור אחר היסודות הרגשיים והנפשיים העומדים בבסיסם. עיוננו נע כמטוטלת בין שני פניה של מערכת יחסים זו.

פתחנו באהבתו של הסב הנמשכת מאהבתו לבנו וזרכו מתפרשת על נכדיו. ראינו שלאהבת הנכדים ישנה חביבות מיוחדת, שלעיתים עולה על אהבת הבנים, ואף הזכרנו את הדיון ההלכתי האם על הסבא לברך בעת הולדת נכדיו. למדנו כי לפי ההלכה ישנם מצבים בהם הסבא מקיים את חובת פרייה ורבייה באמצעות נכדיו. בחננו את חובת החינוך המוטלת גם על הסבא ואת מעלתה המיוחדת. דנו במשמעויות השונות של המימרא

⁴⁴ מלבי"ם, בראשית, פרק מח פסוק ח.

⁴⁵ הרב יחיאל יעקב ויינברג, שם, עמ' תסה.

"כל המלמד את בן בנו תורה... כאילו קבלה מהר סיני", הבנות מסוימות מדגישות את המעלה מבחינת הנכד שזוכה ללמוד מן הדורות הקודמים בשרשרת הדורות, ואחרות מעצימות את המעלה מבחינת הסבא הזוכה לראות את צאצאיו ממשיכים בדרך אבות.

לאחר מכן, עמדנו על מקור חובת הנכדים לכבד את סביהם. חובה זו פשוטה וטבעית היא, אך ראינו כי הבנת מקורה ההלכתי מאפשר לדון במעמדה ההלכתי ולכך השלכות שונות. לפי בעל התורה תמימה חובת הכיבוד היא נגזרת של המחויבות ההדדית בין הסבים לנכדיהם.

כהמשך לדיוננו, התמקדנו בבחינת המנהג לקרוא לילדים על שם סביהם וסבתותיהם. מנהג המאגד בקרבנו את מאוויי הסבים והסבתות לזכות לראות את המשכיות משפחתם, ואת המייית ההורים לקשר את ילדיהם לדורות הקודמים. נוכחנו לדעת כי בתקופת התנ"ך לא רווח מנהג זה בעם ישראל, והוא הלך והתגבש בתקופת התנאים ואילך. ר' יוסי ורשב"ג ביארו את יסוד המנהג ברצון שהתחדש להדגיש את ייחוסנו לאבותינו בשל ירידת הדורות. בתקופת הראשונים הלך מנהג זה והתעצב בצורות שונות בקרב עדות ישראל. יש שראו בקריאת השם דרך כבוד עוד בחיי הסבים ויש שהקפידו לקרוא בשמם רק לאחר מותם, כדי לבטא את המשכיות חיהם. הזכרנו מקצת דיוני האחרונים בסדרי מנהג זה.

חתמנו את דברינו בעיון בברכת יעקב ותפילתו, שיקרא שמו באפרים ומנשה. על ידי דברי בעל ה"שרידי אש" עמדנו על דאגתו של יעקב, הרלוונטית מתמיד, לזכות לראות את נכדיו ממשיכים את מסע חייו וייעודו. יעקב מבקש לקרב את נכדיו, שגדלים בתרבות ובסביבה הרחוקה מאורחות חייו, באמצעות אהבה וקירוב יוצא דופן ומתייחס אליהם כבניו. הוא מבקש לעורר בהם הערכה והערצה לערכים הפנימיים של דרך אבותיו אברהם ויצחק על ידי מפגש עם עולמו ופועלו בארץ ישראל. ביקשנו להצביע על שני היבטים ייחודיים אלה בכוח השפעתם של הסבים והסבתות על נכדיהם: המפגש החי עם בית מלא בערכים פנימיים של יהדות פשוטה ואיתנה, יחד עם אהבה וקירוב מיוחדים כפי שרק סבא וסבתא יודעים להרעיף.

יהי רצון שנזכה שיתקיים בנו ובצאצאי צאצאנו "ויקרא בהם שמי".